

‘पवित्रा’ कथाको संरचनात्मक अध्ययन

शारदा खनाल

sharadak974@gmail.com

उपप्राध्यापक : नेपाली

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस, पाल्पा

Article History: Received 23 March 2024; Reviewed 20 June 2024; Revised 15 July 2024; Accepted 20 August 2024

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा मनोवैज्ञानिक कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको पवित्रा कथाको संरचनात्मक आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । पवित्रा कथाको विभिन्न कोणबाट अध्ययन गरिएको र गर्न सकिने अवस्था भए पनि यस लेखमा संरचनावादी सिद्धान्तका आधारमा मात्र अध्ययन गरिएको छ । कुनै पनि कृतिको संरचनामा केन्द्रित भई उक्त कृतिको वस्तुगत र वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्ने पद्धतिलाई संरचनावाद भनिन्छ । कृतिरचनाका क्रममा आवश्यक पर्ने विभिन्न अङ्ग, तत्त्व वा घटकहरूको समष्टि वा पारस्परिक मेलबाट निर्मित पूर्ण रूप नै उक्त कृतिको संरचना हो । संरचनात्मक विश्लेषण कृतिको विभाजन, सङ्गठन, वस्तु, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, समाख्याताको स्थिति तथा भाषाशैलीगत विन्यास जस्ता विभिन्न आधारमा गरिएको छ । प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्रीलाई सूक्ष्म पठन गरी सघन पाठविश्लेषण विधिअनुसार सन्दर्भपरक अध्ययनसमेत गरिएकाले प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको छ । प्रमुख पात्र पवित्राको शारीरिक, सामाजिक र मानसिक सबै दृष्टिकोणले दयनीय स्थितिको जीवन्त तस्वीर प्रस्तुत गर्दै तत्कालीन समाजमा मात्र नभएर जहिले र अहिले पनि यस्ता युवतीहरूप्रति समाजको दृष्टिकोण सकारात्मक नहुँदा र उनीहरूको विहे हुन नसक्दा उनीहरू नोकर वा भान्छे भएर आफ्नो जवानी यत्तिकै खेर फाल्दै बेसहारा जीवन बाँच्नुपर्ने वाध्यात्मक अवस्थालाई अत्यन्त मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । प्रारम्भमा कथातर्फ पाठकलाई अभिमुख गराई लगत्तै कथाको मूल कथ्य सन्दर्भलाई जोडेर कथालाई अगाडि बढाइएको छ । सहरिया परिवेशमा केन्द्रित यस कथामा निश्चित कालिक परिवेश नभए पनि पात्रका जीवनका एउटा खण्डका घटना प्रस्तुत भएका छन् । बहिर्निष्ठ तथा सर्वज्ञ समाख्याता रहेको यस कथामा सरल, सहज र स्वाभाविक भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । मध्यम खालको संरचनामा संरचित प्रस्तुत कथालाई विभाजन, सङ्गठन, वस्तु, सहभागी र तिनको सहभागिता, परिवेश, समाख्याता, भाषाशैलीगत विन्यास जस्ता संरचनावादी सिद्धान्तका संरचक घटकहरूका आधारमा अध्ययन गरी प्राप्त भएको निष्कर्षलाई यसको प्राप्तिा रूपमा लिइएको छ ।

शब्दकुञ्जी : परिवेश, भाषाशैलीगत विन्यास, सङ्गठन, समाख्याता, सहभागी

विषयपरिचय

‘पवित्रा’ कथा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (१९७१-२०३९) ले लेखेका हुन् । *दोषी चस्मा* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत प्रस्तुत कथा उनका महत्त्वपूर्ण कथामध्येको एउटा हो । उनी आधुनिक नेपाली कथाको मनोविश्लेषणवादी धाराका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । साहित्यका कथा, उपन्यास, निबन्ध, कविता, आत्मजीवनी, समालोचना जस्ता विधामा कलम चलाउने कोइराला बहुमुखी साधक हुन् । सर्वाधिक सफलता आख्यानका क्षेत्रमा हासिल गरेका कोइरालाका सबै गरेर एक दर्जन कृति प्रकाशित छन् । तीमध्ये कथा विधाका दुई सङ्ग्रह *दोषी चस्मा* (२००६) र *श्वेतभैरवी* (२०३९) रहेका छन् भने छ ओटा कथा फुटकर अवस्थामै विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशित छन् । कथामा पात्रका मनोवृत्ति सामाजिक वातावरणबाटै निर्मित भएको देखाउन कोइरालाले प्रत्येक मनोवृत्तिलाई समाजसापेक्ष तुल्याएर अचेतन मनको विश्लेषण गरेका छन् (श्रेष्ठ, २०५७, पृ.२७) । कोइरालाले आफ्ना कथामा विशेष गरी निम्नवर्गीय मानिसहरूका विविध समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर तिनका अनुभव र परिस्थितिको उद्घाटन गर्ने काम गरेका छन् । मानिसको अचेतन मनभित्रका संवेग, आवेग, संवेदना र भावनालाई सूक्ष्म रूपमा प्रकट गर्न सक्नु उनका मनोविश्लेषणात्मक कथाहरूको विशेषता हो (श्रेष्ठ, २०७५, पृ.१२४) । आख्यानशास्त्रले प्रत्येक कथालाई कलात्मक र समाजिक-सांस्कृतिक पक्षबाट समेत सिङ्गो संरचनाका रूपमा हेर्छ र त्यसको विश्लेषण, व्याख्या तथा मूल्याङ्कन गर्दछ (शर्मा, २०६३, पृ.२३२) । अहिलेसम्म कोइरालाका कथाको विभिन्न कोणबाट अध्ययन विश्लेषण भए पनि संरचनालाई नै आधार बनाएर त्यति अध्ययन भएको पाइँदैन । प्रत्येक कृति आफैमा एउटा संरचना र यसको निर्माण विभिन्न अवयवहरूको पारस्परिक सम्बन्धबाट हुने (लुइटेल्, २०६०, पृ.७५) भएकाले ‘पवित्रा’ कथा पनि संरचनात्मक दृष्टिले अध्ययनीय छ । प्रस्तुत लेखमा संरचनात्मक अध्ययन विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार लिएर कोइरालाकृत ‘पवित्रा’ कथाको अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

कृति निर्माणमा आवश्यक पर्ने अङ्ग, तत्त्व वा घटकहरूको समष्टिलाई उक्त कृतिको संरचना भनिन्छ । यस्ता अङ्गहरूको पारस्परिक मेलबाट निर्मित कृतिको पूर्ण रूप नै संरचना हो । कुनै पनि कृतिको संरचनामा केन्द्रित भई उक्त कृतिको वस्तुगत र वैज्ञानिक ढङ्गले विश्लेषण गर्ने पद्धतिलाई संरचनावाद भनिन्छ । यस सिद्धान्तका आधारमा कुनै पनि कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्नुपर्दा विभाजन, सङ्गठन, वस्तु, सहभागी र सहभागिता, परिवेश, उद्देश्य, समाख्याताको स्थिति र भाषाशैलीगत विन्यास जस्ता विभिन्न संरचनात्मक घटकको आधार लिएर गर्न सकिन्छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा प्राज्ञिक अध्ययन विश्लेषणका दृष्टिले समस्यामूलक, गहन र अनुसन्धेय रहेका छन् । मनोविज्ञानको प्रयोग, विधा सिद्धान्त, वस्तुसन्दर्भ जस्ता परम्परागत अध्ययनका कोणबाट उनका कथाहरूको व्यापक अध्ययन विश्लेषण गरिएको भए पनि कथाको विश्लेषण गर्ने नयाँ सैद्धान्तिक ढाँचा संरचनावादका कोणबाट उनका कथाको अध्ययन नभएको अवस्थामा प्राज्ञिक रिक्तता पाइन्छ । यही रिक्ततालाई पूरा गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत लेखमा ‘पवित्रा’ कथाको संरचनात्मक अवस्था केकस्तो रहेको छ, भन्ने प्राज्ञिक समस्यामा केन्द्रित भई अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखमा कोइरालाकृत ‘पवित्रा’ कथाको संरचनाका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । संरचनात्मक अध्ययनसँग सम्बद्ध प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । मूल वा प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा ‘पवित्रा’ कथालाई लिइएको छ भने

कथाको विश्लेषणका निम्ति आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक र प्रायोगिक सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि 'पवित्रा' कथालाई सघन पाठविश्लेषण विधिअनुरूप सूक्ष्म पठन गरी स्थापित सिद्धान्तका आधारमा सन्दर्भपरक अध्ययनसमेत गरिएकाले प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत लेखमा निर्धारित समस्या समाधानका लागि सामग्रीको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक आधार पाश्चात्य समालोचना परम्पराको नवीन समालोचना पद्धतिका रूपमा देखिएको संरचनात्मक विश्लेषणको अवधारणात्मक ढाँचा हो । सन् १९६० को दशकमा सस्युर तथा स्ट्राउसबाट प्रारम्भ भएको संरचनावादको विकासमा पश्चिममा रोमन याकोब्सन, रोलाँ बार्थ, जेनेट आदिको योगदान देखिन्छ भने नेपालीमा मोहनराज शर्मा तथा खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ (पोखरेल, २०७४, पृ.२) । यस सिद्धान्तले कुनै पनि कृतिको रूप तथा अन्तर्वस्तुको संरचनात्मक प्रारूपका आधारमा वस्तुपरक अध्ययन विश्लेषण गरी त्यसको निर्माण केकसरी भएको छ भन्ने कुराको निरूपण गर्दछ । कृतिका बाह्य संरचनाबाट क्रमशः आन्तरिक संरचनातर्फ उन्मुख भई कृतिभित्रका अनेक अनुपस्थित तत्त्वहरूलाई समेत साकार तुल्याउने संरचनावादी समालोचना पद्धति आधुनिक समालोचनाका क्षेत्रमा बौद्धिक, प्राविधिक र वस्तुगत समालोचना पद्धतिका रूपमा स्थापित भएको छ (पोखरेल, २०७४, पृ.२) । प्रस्तुत लेखमा 'पवित्रा' कथाको सम्पूर्ण संरचनालाई संरचनावादी सिद्धान्तका आधारमा विभाजन, सङ्गठन, वस्तु, सहभागी र सहभागिता, परिवेश, उद्देश्य, समाख्याताको स्थिति र भाषाशैलीगत विन्यास जस्ता विभिन्न उपशीर्षकमा वर्गीकरण गरी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

पवित्रा कथाको संरचना

प्रस्तुत उपशीर्षकअन्तर्गत 'पवित्रा' कथाको संरचनामा प्रयुक्त विभाजन, सङ्गठन, वस्तु, सहभागी र सहभागिता, परिवेश, उद्देश्य, समाख्याता र भाषाशैलीगत विन्यास जस्ता अवयवका आधारमा बेग्लाबेग्लै अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

विभाजन

प्रस्तुत कथा कुनै पनि भाग वा खण्डमा विभाजित छैन । लामाछोटो गरेर जम्मा सत्ताइस अनुच्छेद र एक सय एकसठ्ठी पङ्क्ति समूहमा रहेको यो कथा मध्यम स्तरको आयाममा संरचित छ । यस कथाको सबैभन्दा लामो आठौँ अनुच्छेद बिस पङ्क्ति/हरफमा र सबैभन्दा छोटो पाँचौँ अनुच्छेद दुई पङ्क्ति (नौ शब्द) मा रहेको छ ।

सङ्गठन

जम्मा सत्ताइस अनुच्छेद र एक सय एकसठ्ठी पङ्क्ति समूहमा विभाजित प्रस्तुत कथाको साङ्गठनिक व्यवस्था यसप्रकार रहेको छ :

आदि (अनुच्छेद १, २१, २३) : यसअन्तर्गत कथानकको आरम्भ कसरी भएको छ भन्ने कुरा पर्दछन् जुन यसप्रकार रहेका छन् :

अभिमुखीकरण (अनुच्छेद १) : प्रस्तुत कथामा आँखा तानिएकी, घाँटीमा गलगान्ड भएकी, देब्रे खुट्टा छोटो भएकाले खोच्याएर हिँड्ने, आवाज पनि ऊँटको जस्तो भएकी केशवदेवकी गरिब भान्छे बाहुनी पवित्राको कुरूप र दयनीय अवस्थाको चित्रण गर्दै कथाकारले पाठकलाई कथातर्फ अभिमुखीकरण गराएका छन् ।

प्रस्तावना (अनुच्छेद १, २१, २३) : बाहिर हेर्दा कुरूप तर हृदय सफा भएकी गरिव, शारीरिक रूपमा अशक्त र सहाराविहीन पवित्राको दयालाग्दो अवस्था र असामान्य यौनमनोवैज्ञानिक स्थितिको चित्रण गर्दै गरिव, अशक्त र कुरूप भए पनि मान्छेको चेतन वा अचेतनमा यौनेच्छा र घरजम गरेर बस्ने चाहना हुने र अवसर पाउँदा साथ त्यसले निकास खोज्ने कुरा पवित्रा रत्यौलीमा पुरुष बनेकी महिलसँग नाच्दा मैले गर्छु तिमीसँग बिहे भन्दै रोएको घटनाबाट पुष्टि भएको छ । पवित्राले आफ्नो जीवनभरिको कमाइबाट सुनका चुरा किनी केशवदेवकी श्रीमतीलाई दिएर केशवदेवको सानिध्यता प्राप्त गर्न खोजेको सन्दर्भबाट अचेतनबाटै किन नहोस् उनले केशवदेवलाई चाहेको देखिन्छ ।

मध्य (अनुच्छेद १-२४) : यसअन्तर्गत कथानकको मूल वा प्रमुख भाग पर्दछ जुन यसप्रकार रहेको छ :

तानिएका आँखा, घाँटीमा गाँड, देब्रे खुट्टा सानो भएकाले लतारेर (खोच्याएर) हिँड्ने ऊँटको जस्तो आवाज भएकी कुरूप पवित्रा केशवदेवको घरकी भान्छे बाहुनी तथा नोकर्नी हो । शारीरिक रूपमा अपाङ्ग पवित्राको सट्टामा अर्की सुगधर बाहुनी राख्ने विचार आए पनि पवित्रालाई दया गर्ने केशवदेवले त्यसो गर्न नसक्नु, अड्डामा काम गर्ने केशवदेव कुशल राष्ट्रसेवक हुनु, भान्छे भनिए पनि केशवदेवको घरको सबै काम पवित्राले नै गर्नु, आफूलाई राम्रो व्यवहार गर्ने केशवदेवलाई आमाले जस्तै माया गरेर उनको खानपिनको रुचि र स्वास्थ्यमा विशेष ख्याल गर्नु, उनलाई खाना नरुचेको बेला हतपत ढकनी बनाएर खुवाउनु, रातिसम्म जागा बस्यो भने आँत टुट्छ भनेर केशवदेवलाई त्यसो नगर्न आग्रह गर्नु, केशवदेवलाई भेट्न आउने मान्छेलाई इज्जत सत्कार गर्ने कार्य पवित्राको दिनचर्या बन्नु, भाँडा माभन बसेका बेला छिमेकी नेवानीसँग केशवदेवको तारिफ गर्नु, केशवदेवको आहारा कम तर अड्डामा गर्नुपर्ने काम धेरै भएको कुरा गर्नु, केशवदेवले बिहेको लागि केटीको तस्विर हेरेका र बिहे पक्का गरेका कुरा थाहा पाउँदा पवित्रा भित्रभित्रै दुःखी भएर राति ज्वरो आउनु तर बिहान धारामा पानी भर्न जाँदा केशवदेवको बिहे आँखामा राख्नु जस्ती सुन्दरी कन्यासँग हुँदै छ भनेर नेवानीलगायत भेट्ने जति सबैलाई सुनाउनु, नेवानीले अब तिमी सौता आउने भइन् भनेर जिस्काउँदा धत् भनेर हाँस्नु, पवित्राले केशवदेवसँग अहिलेसम्म काम गरेको तलब पाएकी छैन ल्याउनुहोस् भनेर मागेपछि केशवदेवले बैङ्कमा राखिदिएको उसको सबै पैसा ल्याएर दिनु, पवित्राले बाँडाकहाँ गएर चार ओटा सुनका चुरा, पसलमा गएर ढाकाको चोलो र सिलिकको सारी किन्नु, केशवदेवको बिहेको सारा तयारी खुसीसाथ गर्नु, बिहेको दिन रत्यौलीमा पुरुष बनेर नाचेकी महिलाले मसँग कसले बिहे गर्छ भनेपछि पवित्राले ढाकाको चोलो र रेशमी फरिया लगाएर आएर म गर्छु तिमीसँग बिहे भन्नु, दुलाहा हुनेले मायाको भाव देखाउन लागेपछि लाज मान्दै गरेकी पवित्रा एकाएक हुँकहुँक गर्दै भक्कानिएर रुनु र एकछिनपछि कोठामा पसेर ढोका बन्द गर्नु, भोलिपल्ट दुलही ल्याउने दिन उनी प्रसन्न भएर चिटिक्क भएर ढोकामा भरी गाग्री राख्दै दुलाहादुलहीलाई स्वागत गर्नु, तामदानबाट ओर्लेका केशवदेवले पत्नीलाई अघि लगाएर गृहप्रवेश गर्दा पवित्रा ढोकाको कुनामा उभिएर ह्याह्या गर्दै हाँस्नु, कोठामा दुलाहादुलही बसिरहेका बेलामा आफूले किनेका सुनका चुरा लगेर केशवदेवकी पत्नीलाई दिनु जस्ता घटना मध्य भागमा आएका छन् ।

अन्त्य (अनुच्छेद २३-२७) : यसअन्तर्गत निम्नलिखित कुराहरू पर्दछन् :

निष्कर्षण (अनुच्छेद २३-२४) : केशवदेवले बिहे गरेर दुलही घरमा ल्याई दुलाहादुलही तामदानबाट ओर्लेर आफ्नो घरभित्र पसेपछि पवित्रा कोठाको ढोकाको कुनामा उभिएर ह्याँह्याँ गरेर हाँस्दै र केशवदेवलाई सम्बोधन गर्दै आफ्नो जीवनभरको कमाइबाट बनाएका चार ओटा सुनका चुरा मैले उहाँलाई टक्राएको

भनेर दुलहीतिर सङ्केत गरी केशवदेवको हातमा दिएकी छ । लगभग कथाको अन्त्य यहीं भएको वा खास कुरा यहीं सकिएकाले कथाको निष्कर्षण पनि यही हो ।

पुष्टीकरण (अनुच्छेद २५-२७) : विहे सकिएपछि केशवदेवकी पत्नीले गृहस्थीमा आफ्नो स्थान लिनु, पवित्राले दुलहीले खाना पकाएको हेर्दै केशवदेवलाई मन पर्ने खाना बनाउने तरिका सिकाउनु, नयाँ दुलहीले काम विगार्दा मुखमा फरियाको बुझो लगाएर उता फर्केर हाँस्नु, भान्छाको काम दुलहीले सम्हालेपछि बाँकी काम पवित्राले गर्नु र छिमेकी नेवानीसँग आफू बुढी भएको कुरा गर्नु जस्ता घटनाहरू यस कथाको पुष्टिकरणअन्तर्गत पर्दछन् ।

वस्तु

वस्तु भनेको समाख्यानात्क कृतिको कथानक हो ।

वस्तु कथासार

पवित्रा कथाको कथासारलाई वस्तुको रूपमा छोटकरीमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

- (१) गलगाँड भएकी, आँखा तानिएकी, देब्रे खुट्टा छोटो भएकाले खोच्याएर हिँड्ने, उँटको जस्तो आवाज भएकी कुरूप पवित्रा केशवदेवको घरकी भान्छे बाहुनी मात्र नभई सुसारे, भाँडा माभने, कुचो लगाउने नोकर्नी पनि हुनु (१-७)
- (२) केशवदेवको पवित्राका सट्टामा अर्की सुग्घर बाहुनी राख्ने विचार हुँदाहुँदै पनि पवित्राको दयनीय अवस्था देखेर उनलाईघरबाट निकाल्न नसक्नु (१३-१६)
- (३) दिनभरि अड्डामा जागिर खाने केशवदेव क्षमाशील मालिक र कुशल राष्ट्रसेवक हुनु (१७-१८)
- (४) केशवदेवलाई आमाले जस्तो निस्वार्थ माया गर्ने पवित्राले उनका हरेक रुचिमा निकै ध्यान दिनु र उनले बढी दुःख गर्दा चिन्तित हुनु (१९-२९)
- (५) गर्मीका कारण राति छिटो निद्रा नपर्दा केशवदेवलाई नेपाल सबै मधेस जस्तो लाग्नु र कलिमा सारादुनियाँमागर्मी बढ्ने कुरा गर्नु (३०-३४)
- (६) केशवदेवले दालमा नुन नपुगेको कुरा गरेपछि पवित्राले थकथकी मानेर जिब्रो काट्नु र काम विगारेकोमा पश्चाताप गर्दै हतपती ढकनी बनाएर टक्र्याउनु (३५-४६)
- (७) केशवदेव अफिस हिँडेपछि पवित्रा भाँडा माभन बस्दा रछानका कौवाहरू भुम्मिएपछि रिसाउँदै गाली गर्नु (४७-५३)
- (८) भाँडा माभन बसेकी छिमेकी नेवानीसँग केशवदेवले अड्डामा गर्ने कामको तारिफ गर्दै अरू कारिन्दा बकम्फुसे भएकाले सबै कामको भार बाबुलाई छ भनेर पिर मान्दै कुरा गर्नु (५४-६२)
- (९) थोरै आहारा भएका केशवदेवको पढाइको तारिफ गर्दै अरूभन्दा अङ्ग्रेजी पढ्न धेरै गाह्रो हुने कुरा गर्नु (६३-६६)
- (१०) केशवदेवलाई भेट्न आएका मानिसलाई उहाँ हुनुहुन्न भनेर घरबाट फर्काएकी पवित्रालेकेशवदेवले त्यसो गर्न हुन्न, त्यो नजाती बानी हो भनेपछि आएका मान्छेलाई घरमा राखेर इज्जत सत्कार गर्न थाल्नु (७२-८८)
- (११) केशवदेवले केटीको तस्विर हेरेर विहे निश्चित गरे भन्ने कुरा थाहा पाउँदा भित्रभित्रै पवित्रालाई असाध्यै दुःख लाग्नु र त्यही पीडाले राती ज्वरो आउनु (८९-९२)
- (१२) बिहान भिसमिसेमा धारामा पानी भर्न जाँदा बाबुको छिट्टै विहे हुँदैछ, धेरै तस्विरमा छानिएकी, गुलाफजस्तो अनुहार भएकी, आँखामा राखूँ जस्ती सुशील कन्यासँग भन्दै नेवानीलगायत सबैलाई सुनाउँदै खुसी व्यक्त गर्नु (९२-९८)

- (१३) नेवानीले ए अब तिम्री सौता आउने भइन् भनेर जिस्काएपछि धत् भनेर हाँस्नु (९९-१०२)
- (१४) पवित्राले केशवदेवसँग सबै तलब मागेपछि बैङ्कबाट ल्याएर दिनु (१०३-१०६)
- (१५) पवित्राले चार ओटा सुनका चुरा, ढाकाको चोलो र सिलिकको फरिया किन्नु (१११-११९)
- (१६) केशवदेवको बिहेको दिन पुरुष भनेर नाचेकी महिलाले मसँग कसले बिहे गर्छ भनेपछि ढाकाको चोलो र रेशमी फरिया लगाएकी पवित्राले मैले बिहे गर्छुभन्दा सबै कोलाहल मच्चाएर हाँस्नु (१२०-१३०)
- (१७) दुलाहा हुनेले पवित्रालाई मायाको भाव देखाएपछि उनी हुँक्कहुँक्क गर्दै रुनु र कोठामा पसेर ढोका बन्द गर्नु (१३०-१३५)
- (१८) दुलही ल्याउने दिन चिटिक्क परेर प्रसन्न हुँदै ढोकामा भरि गाग्री राख्नु र दुलाहादुलहीलाई स्वागत गर्नु (१३६-१३९)
- (१९) पत्नीलाई अघि लगाएर केशवदेव गृहप्रवेश गर्दा ढोकाको कुनामा उभिएर हाँस्नु (१३९-१४१)
- (२०) दुलाहादुलही बसेको कोठामा गएर केशवदेवलाई सम्बोधन गर्दै पवित्राले उहाँलाई टक्र्याएको भन्दै सुनका चुरा दिएपछि केशवदेवले घोरिएर औँलामा चुरा नचाउन थाल्नु (१४२-१४८)
- (२१) बिहेपछिको भान्छा केशवदेवकी पत्नीले सम्हालेपछि पवित्राले घरका बाँकी सबै काम गर्नु (१४९-१५२)
- (२२) दुलहीलाई केशवदेवको रुचिअनुसारको खाना पकाउन सिकाउनु (१५२-१५६)
- (२३) दुलहीले काम बिगार्दा पवित्राले मुखमा कपडाको बुभो राखेर हाँस्नु र छिमेकी नेवानीसँग आफू बुढी भएको कुरा गर्नु (१५७-१६१)

वस्तु : कथानकको विकास र व्यवस्थापन

आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचामा रहेको प्रस्तुत कथामा कथानकको विकास र त्यसको व्यवस्थापन निम्नलिखित ढङ्गले गरिएको छ :

क) आदि (अनुच्छेद १-१२)

(१) चिनारी	अनुच्छेद १-३	आदि अन्त्य र मध्यको संरचनात्मक ढाँचामा रहेको यस कथामा शारीरिक रूपले कमजोर, कुरूप र बेसहारा पवित्रालाई अड्डामा काम गर्ने केशवदेवले आफ्नो घरकी भान्छेबाहुनी बनाएर आश्रय दिनु, अर्की सुग्घर बाहुनी राख्न मन भए पनि पवित्राको दया लागेर उनलाई घरबाट हटाउन नसक्नु, पवित्राले पनि उनलाई आमाले जस्तै निस्वार्थ माया गरेर उनका सम्पूर्ण सुखसुविधा र अप्ठ्याराहरूको ख्याल गर्नु ।
(२) सङ्घर्ष विकास र पहिलो सङ्घटावस्था	अनुच्छेद ४-११	पवित्रा केशवदेवको भान्छे मात्र नभएर उनको घरको सम्पूर्ण काम गर्ने महिला हुन् । उनले एकदिन दालमा नुन हाल्न बिसेपछि केशवदेवसँग डराएर जिब्रो टोकदै नुन राखिदिनु, केशवदेवलाई खाना रुचेन भनेर उनले कपडा लगाउन्जेल हतपत ढकनी बनाएर खुवाउनु, कौसीमा बसेर भाँडा माफ्फदा छिमेकी नेवानीसँग अड्डामा केशवदेवले गर्ने कामको तारिफ गर्नु, केशवदेवलाई घरमा भेट्न आउने मान्छेलाई उहाँ हुनुहुन्न भनेर फर्काइदिनु तर केशवदेवले घरमा आएका अतिथिलाई त्यसरी फर्काउने नजाती बानी हो भनेपछि उनी नभएको बेला आएका अतिथिलाई पनि घरमा राखेर उहाँ आउने बेला भएको छ भनी सेवा र सत्कार गर्नु ।

ख) मध्य (अनुच्छेद १२-२२)

(३) दोस्रो सङ्घटावस्था	अनुच्छेद १२-२०	केशवदेवले बिहेको लागि केटीको तस्बिर हेरेर बिहे गर्ने निश्चय गरे भन्ने कुरा सुनेपछि उनलाई भयङ्कर दुःख लाग्नु, राती निद्रा नपर्नु, ज्वरो आउनु तर धारामा पानी भर्न जाँदा केशवदेवले बिहे गर्ने केटीको तारिफ गर्नु, छिमेकी नेवानीलाई आँखामा राख्नु जस्ती केटीसँग हाम्रा बाबुको बिहे हुँदछ भनेर सुनाउनु, केशवदेवसँग आफूले पाउनुपर्ने सबै तलब माग्नु, पैसा पाएपछि सुनका चारओटा चुरा, ढाकाको चोलो र सिलिकको पछ्यौरा किन्नु
(४) तेस्रो सङ्घटावस्था (उच्च सङ्घटावस्था)	अनुच्छेद २१-२२	बिहेको दिन पुरुषको भेष धारण गरेर नाच उठेकी महिलाले मसँग कसले बिहे गर्छ भनेपछि पवित्रा आफ्नो कोठामा गई ढाकाको चोलो र रेशमी फरिया लगाएर आउनु, उनले म गर्छु तिमीसँग बिहे भनेपछि सबै कोलाहल मच्चाउँदै हाँस्नु, दुलाहा बन्नेले मायाको भाव देखाएपछि दुलही बनेकी पवित्राले लाज मान्दामान्दै दुलाहाको गोडामा परेर रुनु, पवित्रा हुँक्कहुँक्क गर्दै निकै रोएर कोठामा गई ढोका लगाएपछि सबै जना छक्क पर्नु, उनी रत्यौलीमा रुनु भनेको अचेतनमा दबेर बसेको उनको बिहे गरी घरजम गरेर बस्ने रहर र यौनचाहना एकाएक पोखिएर छत्ताछुल्ल हुनु हो र यस्तो कुरा प्राकृतिक भएकाले दबाएर दब्यैन दबाउन खोजे पनि मौका पाउँदा साथ यसले निकास खोज्छ भन्ने देखाउनु

ग) अन्त्य (अनुच्छेद २२-२७)

(५) सङ्घर्षह्रास	अनुच्छेद २२-२३	केशवराजले दुलही भित्र्याउने बेलामा पवित्राले ढोकामा जोडी गाग्रामा पानी राखेर स्वागत गर्नु, गृहप्रवेश गर्दै गरेका जोडीलाई देखेर पवित्रा ह्याँह्याँ गर्दै हाँस्नु, आफ्नो सबै कमाइ केशवदेवसँग मागेर किनेका चार ओटा सुनका चुरा, सिलिकको सारी र ढाकाको चोलो केशवदेवमार्फत उनकी श्रीमतीलाई दिनु, सुन र कपडाको माध्यमबाट केशवदेवको समीपमा पुगेको अनुभूति गर्नु, उनी खोच्याउँदै कोठाबाट बाहिर निस्कनु, दुलहीले पवित्राले छोडेर गएका चुरालाई हेरिरहनु, केशवदेवले घोरिएर ती चुरा औलामा नचाउनु
(६) उपसंहार	अनुच्छेद २४-२७	बिहेको रमभ्रम सिद्धिएपछि केशवदेवकी श्रीमतीले गृहस्थी सम्हालेर भान्छाको काम आफै गर्न थालेपछि पवित्राले घरका बाँकी काम गर्नु, नयाँ दुलहीलाई केशवदेवको रुचिअनुसारको खाना बनाउन सिकाउनु, दुलहीले काम बिगार्दा मुखमा कपडाको बुभो लगाएर हाँस्नु, भाँडा माभन बसेका बेला आफू बुढी हुन थालेकाले खुट्टा गलेको, रातभरि जिउ कट्कटी खाएको कुरा गर्नु

सहभागी र सहभागिता

प्रस्तुत कथामा पवित्रा, केशवदेव, छिमेकी नेवार्नी, केशवदेवकी दुलही, रत्यौलीमा नाच्ने महिलाहरू, धारामा पानी भर्न आउने महिलाहरू, अड्डामा काम गर्ने मान्छेहरू, केशवदेवको घरमा आउने जाने अतिथि जस्ता सहभागीहरूको सहभागिता रहेको छ । कथामा यी सहभागीहरूको सहभागिता समान किसिमको भने छैन । कसैको भूमिका सशक्त रहेको छ भने कसैको भूमिका सामान्य रहेको छ । यस कथामा प्रयुक्त सहभागीहरूको सहभागितालाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

सहभागीहरूका चारित्रिक विभेदक अभिलक्षण

पात्र	पवित्रा	केशवदेव	केशवदेवकी दुलही	छिमेकी नेवार्नी	रत्यौलीका महिला	अड्डाका अन्य मानिस	केशवको घरमा आउने जाने अतिथि
बालक	-	-	-	-	-	-	
वयस्क	+	+	+	+	+	+	+
स्वतन्त्र	-	+	+	+	+	+	+
विवश	+	-	-	-	-	-	-
निस्वार्थी	+	+			+	-	-
स्वार्थी	-	-			-	+	+
ममतामयी	+	+			+		
स्वविवेकी	+	+		-	+	-	-
उच्च वर्ग	-	-	-	-	-	-	-
मध्यम वर्ग	-	+	+		+	+	+
निम्न वर्ग	+	-	-	-	+	-	-
आडम्बरी	-	-		-	-	+	+
तर्कशील	+	+		+			
सत्	+	+		-		-	
असत्	-	-				+	

‘पवित्रा’ कथाको उपर्युक्त तथ्याङ्क हेर्दा मुख्य सहभागी पवित्रा र केशवदेव रहेका छन् । पवित्रा केशवदेवकी भान्छे बाहुनी तथा नोकर्नी भए पनि ऊ सत्, प्रौढ, निस्वार्थी, ममतामयी, स्वविवेकी चरित्र भएका कारण केशवदेवको घरको सम्पूर्ण जिम्मेवारी सम्हालेर बसेकी छ । निम्न आर्थिक अवस्था भएकी पात्र भएकाले केशवदेवले आफ्नो घरबाट निकालिदिने हो भने उसको कतै पनि जाने ठाउँ देखिँदैन । पवित्राले एकला केशवदेवलाई आमा, श्रीमती तथा दिदीबहिनी सबैले दिने माया एकलै दिएकी छ । यसै गरी कथामा केशवदेवले गरिब, शारीरिक रूपमा अशक्त, बेसहारा पवित्रालाई घरको काम गर्ने भान्छे वा नोकर्नी बनाएर मात्र राखेका छैनन् उसप्रति दया गरेर आफ्नो मानवीय कर्तव्य पनि पूरा गरेका छन् । उनी दयावान् भएकाले अर्की सुगधर बाहुनी राख्ने चाहना भएर पनि पवित्रालाई घरबाट निकाल्न सकेका छैनन् । यसैले उनी पनि सत्, प्रौढ, निस्वार्थी, ममतामयी, स्वविवेकी चरित्र भएका पात्र हुन् । कथामा छिमेकी नेवार्नी,

केशवदेवकी दुलही, रत्यौलीमा जम्मा भएका महिला, केशवदेवको घरमा आउनेजाने मानिस, अड्डाका अन्य कर्मचारी जस्ता प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष अन्य पात्र भए पनि तिनीहरूको स्पष्ट चरित्र भने खुलेको छैन ।

सहभागीहरूका प्रकार र सहभागिता

आधार	पात्र	पवित्रा	केशवदेव	केशवदेवकी दुलही	छिमेकी नेवानी	रत्यौलीका महिला	अड्डाका अन्य मानिस	केशवको घरमा आउने जाने अतिथि
	प्रकार							
लिङ्ग	पुरुष	-	+	-	-	-	+	+
	स्त्री	+	-	+	+	+	-	-
कार्य	प्रमुख	+	-	-	-	-	-	-
	सहायक	-	+	+	+	-	-	-
	गौण	-	-	-	-	+	+	+
प्रवृत्ति	सत्	+	+		-		-	
	असत्	-	-			-	+	
स्वभाव	स्थिर	+	+		+	+	+	+
	गतिशील	-	-		-	-	-	-
जीवनचेतना	वर्गीय	+	-		+	+	+	+
	व्यक्तिगत	-	+		-	-	-	-
आसन्नता	मञ्चीय	+	+	+	+	+	-	-
	नेपथ्य	-	-	-	-	-	+	+
आबद्धता	बद्ध	+	+	+	+	+	-	-
	मुक्त	-	-	-	-	-	+	+

प्रस्तुत तथ्याङ्कका आधारमा हेर्दा यस कथाका पात्रहरूमध्ये पवित्रा प्रमुख, अनुकूल तथा सत् पात्र हो । कथाको सुरुदेखि अन्त्यसम्म एउटै स्वभाव र गुणमा देखिने ऊ स्थिर पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा पवित्रा वर्ग पात्र, पवित्राको चित्रणविना कथा अधुरो हुने भएकाले बद्ध पात्र र कथामा स्पष्ट देखिने भएकाले मञ्चीय पात्रका रूपमा रहेकी छ । मालिक केशवदेवलाई आमा र श्रीमतीले जस्तै चेष्टा गर्ने र उत्तरदायित्व निर्वाह गर्ने पवित्रा मानवीय भावना भएकी पात्र हो । कथाका पुरुष तथा सहायक पात्र केशवदेव पनि सत् र स्थिर पात्र हुन् । उनले कथामा कुनै कुकर्म गरेका छैनन् र कथाको सुरुदेखि अन्त्यसम्म एउटै स्वभावमा रहेका छन् । नोकरचाकर राख्ने मानिस प्राय निर्दयी र शोषक हुने सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा उनी जस्ता दयावन्त मानिस बिरलै पाइने भएकाले उनी व्यक्ति पात्र हुन् । कथामा प्रत्यक्ष देखिने हुँदा मञ्चीय र उनीविना कथा अधुरो हुने भएकाले बद्ध पात्र हुन् । कथामा आएका छिमेकी नेवानी, केशवदेवकी नवविवाहित दुलही, रत्यौलीमा जम्मा भएका महिला, केशवदेवको घरमा आउनेजाने मानिस, अड्डाका अन्य कर्मचारी जस्ता प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष अन्य पात्रमध्ये सबै गौण पात्र हुन् । उनीहरूमध्ये छिमेकी नेवानी, केशवदेवकी दुलही, रत्यौलीमा जम्मा भएका महिला स्त्री र मञ्चीय पात्र हुन् । उनीहरूको चरित्र स्पष्ट

नखुलेको हुँदा अन्य कुरा छुट्टाउन मिल्दैन । यसै गरी केशवदेवको घरमा आउनेजाने मानिस पुरुष र मञ्चीय पात्र हुन् भने अड्डाका अन्य कर्मचारीका केही पनि नखुलेका कारण नेपथ्य वा अप्रत्यक्ष पात्र हुन् ।

परिवेश/वातावरण

प्रस्तुत कथामा बाह्य र आन्तरिक दुवै किसिमका परिवेशको प्रस्तुति पाइन्छ । बाह्य परिवेशअन्तर्गत स्थानिक र कालिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ भने भने सामाजिक, वातावरणीय र मनोवैज्ञानिक परिवेश पनि त्यत्तिकै रूपमा आएको छ । सहरिया मध्यमवर्गीय परिवेशमा केन्द्रित यस कथामा मनोवैज्ञानिक परिवेश नै आन्तरिक परिवेशको रूपमा आएको छ । आन्तरिक परिवेशअन्तर्गत विशेष गरी पवित्राको आन्तरिक दर्द र वेदनाको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथाको परिवेश चित्रण अत्यन्त सान्दर्भिक, स्वाभाविक, जीवन्त र प्रभावकारी रहेको छ ।

कुनै ठाउँको नाम निश्चित रूपले किटान नगरिएको भए पनि केशवदेवले अड्डामा काम गर्ने, घरमा भान्छे र अन्य काम गर्ने बाहुनी राखेको सन्दर्भबाट प्रस्तुत कथा सहरिया वातावरणमा लेखिएको पाइन्छ । पवित्राको दयनीय स्थितिको चित्रण गरिएको अवस्थाबाट शारीरिक रूपले कमजोर र रूपमा पनि ठगिएका युवतीहरूप्रति समाजको दृष्कोण गलत हुने अझ त्यसमाथि गरिब पनि भएपछि जीवन धान्नकै लागि एउटाको घरमा दासीको रूपमा आश्रय लिनुपर्ने लैङ्गिक विभेदयुक्त वातावरण समेत कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा स्थानगत परिवेश देखाउने शब्दहरू यसप्रकार रहेका छन् :

भात पकाउने ठाउँ (४) बुइँगलमा एउटा कोठा (७) कोठा (८, २०, २१, १२०, १२७, १३३, १४१, १४३, १४५, १५०) भित्तामा (१०) हावा जाने दुलामा (१०-११), अड्डामा (१७, ४२, ४४, ४७, ५७, ५८, ५९, ७४, ७७, ७८) कौसीमा (१९, २५, ४७) पूजा कोठा (२०) नेपालामा (३०, ३३, ७०) कोठाका भ्रयालहरू (३२) मधेस (३३, ७०) सारा दुनियाँ (३४) सिलौटामा (३८) ढोका (४७, ८५, १३६, १३७), रछानका (४८) टाढाटाढा (५१) नजिकै (५१) छिमेकीको घरको कौसीमा (५३, ९६) नेपाल राज्यभरि (६०, ६२) भन्सार अड्डा (६१) नेपालबाट (६१) सडक (१८) धारामा (१८, ६७, ९३) छिमेकका (६८, १२१, १५८) नजिकै (६९), ठुलो ढुङ्गे मास्थिर (६९) सिँठी (७१) भान्सामा (७८, १४९, १५१) घरमा (८३, ८७, १०३) लुगाको पसलमा (११५) गोडामा (१३१) घरभित्र (१३९) ढोकाको एउटा कुनामा (१४३) औँलामा (१४७) ।

प्रस्तुत कथामा निश्चित रूपमा तोकेर कुनै कालिक परिवेश आएको छैन तापनि कालिक परिवेशको रूपमा त्यसै किसिमका शब्दहरूको प्रयोग भने गरिएको छ । यस कथामा कालिक परिवेशका रूपमा आएका शब्दहरू यसप्रकार रहेका छन् :

एकदुई चोटी (८) दिनभरि (१७, २७, ५८, ९०, १२१, १५९) विहान भिसमिसेमा (१८) सधैं एउटै समयमा (२३) उड्ने समय (२३) राति (२६, २७, २९, ३२, ९१) हिजोको जस्तो (३०) कहिले (३१) भात खाने बेलामा (३५) आज (४०) बेलुका (६७) अचेल (६९) रातभरि (७७) एकछिन (८०, ८१) भोलिदेखि (८५) अड्डाबाट आउने बेला (८८) भोलि विहान (९२) भिसमिसे (९२) भाँडा मस्काइरहेको बेला (९६) धेरै बेरसम्म (१०१) अहिले (१०६) भोलिपल्ट (११०) पहिले (१११) अचेलका दुलही ल्याउने दिन (१३५) दिउसो (१५८)

पात्रका मनोजगत्का विभिन्न स्थितिहरूलाई प्रस्तुत गर्ने शब्दहरूलाई आन्तरिक परिवेश जनाउने शब्द भनिन्छ । प्रस्तुत कथामा आन्तरिक परिवेश जनाउने शब्दहरू धेरै छैनन् तापनि त्यस्ता केही शब्दहरू यसप्रकार रहेका छन् :

विचार गर्नु (३२) उकुसमुकुस (६९) मन नपर्नु (७८) धिक्कार्दै (८३) नराम्रो बानी (८४) अलच्छिन (८४) स्वाँ स्वाँ प्वाँ प्वाँ (८६) भयानक दुःख (९०) कसैसँग नबोली (९१) दर्द (९१) अत्याहट (१००) ।

कथाका उपर्युक्त साक्ष्यहरूलाई हेर्दा सबैभन्दा धेरै स्थानिक परिवेश जनाउने शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । पात्रका अवस्था र परिस्थितिअनुसार स्थानिक परिवेशलाई जनाउने एउटै शब्द पनि धेरै ठाउँमा प्रयोग भएका छन् । स्थानिक परिवेशलाई जनाउने शब्दको तुलनामा कालिक परिवेश जनाउने शब्द केही कम भए पनि कथाको आयामका आधारमा कालिक परिवेश जनाउने शब्द पनि कम प्रयोग भएका होइनन् । स्थानिक र कालिक परिवेशका दाँजोमा पात्रका मनोजगतका आन्तरिक परिवेश जनाउने शब्द भने अलि कम प्रयोग भएको पाइन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा यस कथालाई परिवेशप्रधान कथा पनि भन्न सकिन्छ ।

उद्देश्य

सहरिया परिवेशमा उभिएको प्रस्तुत कथामा प्रमुख पात्र वा नायिका पवित्राको शारीरिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक सबै किसिमले चित्रण गरिएको छ । पवित्राको चित्रण गर्ने क्रममा उसका मालिक, कथाका सहनायक वा सहायक पात्र केशवदेवको पारिवारिक अवस्था, उनले अड्डामा काम गर्ने शैली र उनको मानवीय स्वभावको पनि चित्रण गरिएको छ । शारीरिक रूपले अशक्त र कुरूप पवित्राको दयनीय अवस्थाको चित्रण गर्दै उसको माध्यमबाट हाम्रो समाजका गरिब तथा उपेक्षित नारीको अवस्थालाई देखाउन खोजिएको छ । केशवदेवलाई मालिकको रूपमा रिभाएर उनलाई माया गर्न पाएकी पवित्रा उनको बिहे हुने कुरा सुन्दा निकै दुःखी भएकी छ । चेतन मनले केशवदेवलाई सधैं मालिकको रूपमा छोरोलाई जस्तै निश्छल माया र सेवा गर्दै आएकी पवित्राको अचेतन मनले भने केशवदेवलाई पतिको रूपमा पाउने चाहना गरेको देखिन्छ । यसबाट लामो समयसम्म सँगसँगै रहेपछि जतिसुकै तटस्थ रहन खोजे पनि विपरीत लिङ्गविच एकआपसमा आकर्षण हुने जीवनको वास्तविकतालाई कथामा देखाउन खोजिएको छ । अर्कोतर्फ मान्छे गरिब, अपाङ्ग र कुरूप भए पनि उसमा यौनचाहना र घरबार गरेर बस्ने इच्छा हुन्छ भन्ने कुरा पवित्रा रत्यौलीमा नक्कली दुलाहाको खुट्टामा परेर रोएको अवस्थाबाट स्पष्ट भएको छ । उसको अचेतनमा दबिएर रहेको यौनचाहना पोखिएर छताछुल्ल मात्र भएको छैन उसको दमित चाहनाले निकास समेत खोजेको देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत कथाले पवित्राको असामान्य यौनमनोवैज्ञानिक अवस्थालाई देखाउन खोजेको पाइन्छ । पवित्राले पतिको रूपमा केशवदेवलाई पाउने अवस्था नभएपछि आफ्नो मायालाई उनीसम्म पुऱ्याउन जीवनभरको कमाइबाट गहना र कपडा किनी उनैकी पत्नीलाई दिएको छ । यसबाट मान्छेले मायाका निमित्त कतिसम्म त्याग गर्न सक्छ भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । अड्डामा निकै खटेर इमान्दारीपूर्वक काम गर्ने केशवदेवलाई एउटा कुशल राष्ट्रसेवक तथा दयालु मालिकको रूपमा चित्रित गरिएको छ ।

पवित्राको कारुणिक चित्र उतारिएको प्रस्तुत कथाको प्रमुख उद्देश्य तत्कालीन नेपाली समाजमा मात्र नभई जहिले पनि शारीरिक रूपले ठगिएका युवतीहरूप्रति समाजको दृष्टिकोण नकारात्मक हुने, यस्तै गलत संस्कारका कारण त्यस्ता युवतीहरूले आफ्नो जवानी त्यसै खेर फाल्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिलाई अत्यन्त मार्मिक ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्नु रहेको छ । नारीका आन्तरिक गुणलाई महत्त्व नदिई बाह्य आवरणमा मात्र आकर्षित हुने समाजको सजीव चित्र कथामा उतारिएको छ । शारीरिक रूपले कुरूप भए पनि मानिसमा यौन चाहना हुने र त्यसले निकास नपाउँदा स्थिति भयावह हुने कुरालाई जोड दिनु कथाको प्रमुख उद्देश्य हो । नारीका वेदना, पीडा र कारुणिक कथाव्यथालाई कलात्मक दृष्टिले प्रस्तुत गर्दै उनीहरूप्रति सहानुभूति प्रकट गर्नु प्रस्तुत कथाको प्रमुख अभीष्ट हो ।

समाख्याताको स्थिति

परम्परावादी पद्धतिअनुसार दृष्टिविन्दुलाई कृतिविश्लेषणको एउटा महत्त्वपूर्ण उपकरण मानेर आख्यानात्मक कृतिहरूमा पात्रका उपस्थितिको अध्ययन गरिन्थ्यो भने संरचनावादको विकाससँगै समाख्यानशास्त्रको पनि जन्म भएपछि समाख्यानशास्त्रकै आधारमा कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्ने नवीन पद्धतिको विकास भएको छ । यस आधारमा समाख्यानात्मक कृतिको संरचनात्मक ढङ्गले विश्लेषण गर्नुपर्दा दृष्टिविन्दुलाई आधार बनाएर नभई समाख्याताको कोणबाट अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । कोइरालाको 'पवित्रा' कथामा लेखक स्वयं समाख्याताको रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । कथाकार कथासंसारभन्दा बाहिर द्रष्टा पात्रका रूपमा तटस्थ बसेर विशेष गरी प्रमुख पात्र पवित्राको र सामान्य रूपमा सहायक पात्र केशवदेवको कथा भनेका छन् । भोक्ता पात्रका रूपमा रहेकी पवित्राको गरिबी, अशक्तता र कुरूपतालाई अत्यन्त दयनीय, मार्मिक र जीवन्त तरिकाले प्रस्तुत गर्दै उसका माध्यमबाट हाम्रो समाजमा उपेक्षित जीवन विताइरहेका ऊ जस्तै नारीहरूको विवशता र वेदनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । कथाको शीर्षक 'पवित्रा' राखेर कथाका सम्पूर्ण घटना पवित्रा पात्रमै केन्द्रित गरिएका छन् । कथाभित्र सम्पूर्ण कुराको जिम्मा लिने योजनाकार समाख्याता हुन्छ । यस कथामा कथाकार नै समाख्याताको रूपमा तटस्थ रहेर पात्रका अवस्था र क्रियाकलापको वर्णन गरेका हुँदा यस्तो समाख्यातालाई बहिर्निष्ठ, सर्वज्ञ समाख्याता भनिन्छ ।

भाषाशैलीगत विन्यास

सहरिया मध्यमवर्गीय परिवारमा केन्द्रित प्रस्तुत कथामा आवश्यकता र सन्दर्भानुसार तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र ठेट नेपाली शब्दको प्रयोग गरिएको छ । प्रमुख पात्र पवित्राको दयनीय स्थितिको चित्रण गर्ने क्रममा उसको शारीरिक र मानसिक अवस्थालाई द्योतन गर्ने खालका शब्दको चयन गरिएको छ । मालिक र नोकर्नीविचको सम्बन्धलाई पनि आमाछोराविचको सम्बन्ध जस्तो निस्वार्थ र निश्छल देखाउन त्यसैअनुरूपको भाषिक व्यवस्था मिलाइएको छ । आवश्यकतानुसार सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यको प्रयोग गरिएको भए पनि सबैभन्दा बढी सरल त्यसपछि संयुक्त र कम मात्र मिश्र वाक्यका प्रयोग गरिएका छन् । सरल वाक्यको धेरै प्रयोग भएको हुँदा कथा पनि सामान्य पाठकले बुझ्न सकिने अत्यन्त सरल र सहज रहेको छ । कथाकारले पवित्राको दयनीय र टिठलाग्दो अवस्था देखाएर उसैको माध्यमबाट हाम्रो समाजमा चाहेर पनि विवाह गर्न नपाएर बेसहारा बन्न पुगेका, आफ्ना हरेक चाहनालाई दबाएर अर्काको नोकर भएर बस्न विवश, गरिब, अपाङ्ग तथा उपेक्षित नारीहरूको कथाव्यथा प्रस्तुत गरेका छन् । विषयवस्तुअनुसारको भाषिक चयनले कथालाई स्वाभाविक र सुबोध्य बनाएको छ । प्राय औपचारिक भाषाको प्रयोग गरिएको भए पनि भाषाशैलीगत विन्यासमा मौलिकताले पनि स्थान पाएको हुनाले भाषा सहज र सरल छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाकृत 'पवित्रा' कथाको संरचनात्मक दृष्टिले अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । सहरिया परिवेशमा लेखिएको प्रस्तुत कथामा कुनै पनि खण्ड वा भाग रहेका छैनन् । लामाछोटा गरेर जम्मा एकसय एकसठ्ठी पङ्क्ति समूहमा रहेको प्रस्तुत कथा मध्यमस्तरको आयाममा संरचित छ । यस कथाको सबैभन्दा लामो आठौँ अनुच्छेद बिस पङ्क्ति र सबैभन्दा छोटो पाँचौँ अनुच्छेद दुई पङ्क्तिमा रहेको छ । यस कथाको कथानकको विकास र व्यवस्थापन आदि, मध्य र अन्त्यको रैखिक ढाँचामा रहेको छ । कथानकको आदि भागमा मुख्य पात्रको चिनारी, कथाको सङ्घर्ष विकास र पहिलो सङ्घटावस्था, मध्य भागमा दोस्रो र तेस्रो सङ्घटावस्था रहेका छन् । तेस्रो सङ्घटावस्था उच्च सङ्घटावस्थाका रूपमा रहेको छ । कथानकको

अन्त्य भागमा सङ्घर्षह्रास र उपसंहार रहेका छन् । सहभागी र सहभागिता शीर्षअन्तर्गत कथामा प्रयुक्त पात्रहरू रहेका छन् । कथामा सहभागीहरूको सहभागिता समान किसिमको छैन कसैको भूमिका प्रमुख र सशक्त रहेको छ भने कसैको सामान्य तथा सहायक र गौण किसिमको रहेको छ ।

प्रस्तुत कथामा बाह्य र आन्तरिक दुवै किसिमका परिवेशको चित्रण गरिएको छ भने सामाजिक, वातावरणीय र मनोवैज्ञानिक परिवेश पनि आएको पाइन्छ । आन्तरिक परिवेशअन्तर्गत विशेष गरी पवित्राको आन्तरिक वेदना अभिव्यक्त भएको छ । कथाको परिवेश चित्रणमा स्थानिक, कालिक र मनोजगत्लाई बुझाउने शब्दहरूको प्रयोग गरिएकाले अत्यन्त सान्दर्भिक, स्वाभाविक, जीवन्त र प्रभावकारी रहेको छ । यस कथामा बाह्य र आन्तरिक दुवै किसिमका परिवेशको चित्रण गरिएको छ भने सामाजिक, वातावरणीय र मनोवैज्ञानिक परिवेश पनि आएको छ । आन्तरिक परिवेशअन्तर्गत विशेष गरी पवित्राको मनको वेदना प्रस्तुत भएको छ । स्थानिक, कालिक र मनोजगत्का परिवेशलाई जनाउने शब्दहरूको प्रयोग गरिएकाले कथाको परिवेश चित्रण अत्यन्त सान्दर्भिक, स्वाभाविक र प्रभावकारी रहेको छ ।

शारीरिक रूपले अशक्त र कुरूप पवित्राको दयनीय अवस्थाको चित्रण गर्दै उसको माध्यमबाट हाम्रो समाजका गरिब तथा उपेक्षित नारीको अवस्थालाई देखाउनु कथाको प्रमुख उद्देश्य हो । मालिक केशवदेवलाई निश्छल माया गर्ने पवित्राले उनलाई पतिका रूपमा पाउने अवस्था नभएपछि आफ्नो मायालाई उनीसमक्ष पुऱ्याउन जीवनभरिको कमाइबाट गहना र कपडा किनेर उनकै श्रीमतीलाई दिई मायामा कति धेरै त्याग हुन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित गरेकी छ । मान्छे जतिसुकै गरिब, कुरूप र अपाङ्ग भए पनि उसमा यौन चाहना हुने, यौनेच्छालाई दबाएर राख्न खोजे पनि त्यसलाई उत्तेजित पार्ने वातावरण र परिवेशअनुरूप त्यो बाहिर प्रकट भई निकास खोज्ने जीवनको वास्तविकतालाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा लेखक स्वयं समाख्याताका रूपमा कथावाहिरै द्रष्टा पात्रका रूपमा तटस्थ बसेर पवित्रा र केशवदेवको कथा भनेका छन् । आफू तटस्थ रहेर पात्रका अवस्था र क्रियाकलापको वर्णन गरेकाले बहिर्निष्ठ सर्वज्ञ समाख्याताको प्रयोग भएको छ । आवश्यकता र सन्दर्भअनुसार तत्सम, तद्भव, ठेट नेपाली शब्द तथा सरल, संयुक्त र मिश्र वाक्यको प्रयोग गरी पवित्रा कथाको संरचनात्मक अध्ययन गरिएको पाइन्छ ।

सन्दर्भसूची

- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०३९). *दोषी चस्मा*. साभाप्रकाशन ।
- पोखरेल, गुरुप्रसाद (२०७४). “भवानी भिक्षुका कथाको संरचनात्मक अध्ययन”. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०). *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६३). *समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*. अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन ।
- शर्मा, हरिप्रसाद (२०५७) (सम्पा.). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा*. दोस्रो संस्क.. साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०५७) (सम्पा.). *नेपाली कथा भाग ४ पाँचौं संस्क..* साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०७५). *प्रज्ञा नेपाली कथाकोश*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।